

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՂԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ.
ԳԻՅՈՄ ԴԸ ՎԻԼՖՐՈՒԱ

ԲԵՌՆԱՐ ՈՒՏԻԵ (Ֆրանսիա)

Այս տարի (1998)* նշվում է Հայերենի ուսուցման 200-ամյակը Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցում: Արդարև, 1798 թ. սկսած Հայերենը դասավանդվում է այդ դպրոցում: Թո՛ւյլ տվեք օգտվել այս տոնակատարությունից և, առանց խոր ու ամբողջական մի ուսումնասիրություն կատարած լինելու Հավակնության, ներկայացնել ձեզ դորձը մի մարդու, որ Հանդիսացավ Հայագիտության նախակարապետը Ֆրանսիայում, և որի անունն է Գիյոմ դը Վիլֆրուա:

Նա թեև քիչ է ճանաչված, բայց վստահաբար արժանի է ավելի լավ ճանաչվելու: Դրա համար հարկավոր է հետազոտություններ կատարել գրադարաններում և արխիվային ֆոնդերում, մի բան, որ դեռևս չի արվել: Գիտենք միայն, որ նա ծնվել է 1690 թ. մարտի 5-ին Փարիզում, ուր և մահացել է 1770 թ. ապրիլի 4-ին: Գիտական աշխատանքների նկատմամբ նրա ունեցած մեծ նվիրումն ու ջանասիրությունը նրան ապահովեցին XVIII դարի համար բացառիկ մի երկարակեցություն:

Վիլֆրուան իր ուսումն ստացել է Տիրոնի Բենեդիկտյան կրոնավորների Հոչակավոր քոլեջում: Քսաներկու տարեկան հասակում նա ընդունվում է Տրուայի Հոգևոր Մեծ ճեմարան, իսկ երկու տարի անց նշանակվում է Հոգևոր Փոքր ճեմարանի ուսուցիչ: 1716 թ. վերջերին քահանա է ձեռնադրվում Բզանսոն քաղաքում և վերադառնում Փարիզ, որտեղից այլևս չի հեռանում:

Գիյոմ դը Վիլֆրուան բարեկամական կապեր է հաստատում բազմազմուտ գիտնական Դոմ Բեռնար դը Մոնֆոկոնի հետ և, դասական Հայե-

* Սույն հոգվածը թարգմանությունն է այն զեկուցման, որ ֆրանսիացի Հայագետ և կովկասագետ, Ֆրանսիայի ազգային գիտահետազոտական կենտրոնի անգամ, Ժնեի համալսարանի Հայագիտական ամբիոնի գասսիոս պրոֆ. Բեռնար Ուտինեն ներկայացրեց 1998 թ. Հոկտեմբերին Երևանում տեղի ունեցած միջազգային գիտաժողովում, որը կազմակերպել էին Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիան և Երևանի պետական համալսարանը, և որի ընթացքում ընթերցվեցին Հայոց լեզվին ու գրականությանը, Հայ պատմագրությանն ու մշակույթին վերաբերող շուրջ երկու տասնյակ զեկուցումներ՝ նվիրված Փարիզի Արևելյան լեզուների և քաղաքակրթությունների ազգային ինստիտուտի (INALCO) Հայագիտական ամբիոնի Հիմնադրության 200-ամյակին (թարգմ.):

րեն սովորելուց հետո, 1729 թ. հրավիրվում է այն դասավանդելու Սեն Ժերմեն դե Պրեի արքայաբանում, որտեղ այդ ժամանակ հատուկ ջանք էր գործադրվում դարկ տալու համար արևելյան լեզուների ուսումնասիրմանը: Չսահմանափակվելով մեծ հեղինակություն վայելող այս արքայաբանում իր կատարած աշխատանքով՝ Վիլֆրուան մտածում է աշակերտներ սլատրաստել նաև փարիզյան տարրեր համայնքներում: Բացի Սեն Ժերմեն գե Պրեից, աշակերտներ սլատրաստելու նրա առաջարկությունն ընդունվում է միայն Սենտ-Օնորե փողոցի Կապուլչինյան կրոնավորների կողմից: 1744 թ. նա այստեղ հիմնում է երբայրեն լեզվի ուսումնասիրմանը նվիրված Կապուլչինյանների ընկերակցությունը՝ բաղկացած արևելագետներից, որոնք հավաքվում էին Կապուլչինյանների վանքում Հին Կտակարանը մեկնաբանելու համար: Վիլֆրուան, 1752 թ. սկսած, դառնում է երբայրենի դասախոս Թագավորական քոլեջում:

Հայոց լեզվի դասավանդմանն առնչվող բազմաթիվ հետաքրքրական վկայություններ են հասել մեզ: Առաջինը 1738 թ. կրող մի նամակ է՝ ուղղված Վենետիկի Սուրբ Ղազար վանքի արքահայր Մխիթարին, ի պատասխան վերջինիս կողմից ուղարկված հայերեն հրատարակությունների մի ցուցակի: Սեն Ժերմենի արքայաբանում դասավանդելու համար (նաև իր համար) նա Մխիթարին պատվիրում է Աստվածաշունչ, Նոր Կտակարան, Ավետարաններ, սաղմոսարաններ (մեծագիր և փոքրագիր), հայոց լեզվի քերականություն, հայատառ թուրքերենով հայոց լեզվի քերականություն (1727 թ. հրատարակություն), Սողոմոնի առակները, Շահ-Արբասի պատմությունը, Ճաշոց և այլն:

Տասր տարի հետո, ինչպես կտեսնենք, Վիլֆրուան ձեռնամուխ է լինում Հին Կտակարանի հայերեն թարգմանության ուսումնասիրմանը: Այժմ հորիզոնն արդեն ընդարձակված է: «Իմ այս պատվերը վերաբերում է թե՛ Սուրբ Գրոց թարգմանությանը, թե՛ եկեղեցական պաշտամունքին և թե՛ պատմական, բանաստեղծական և այլ բովանդակությամբ գրքերին, որոնց ձեռնդ է տվել տաղանդաշատ հայ ժողովուրդը անցյալում»¹:

Ի՞նչ է մնում մեզ Վիլֆրուայի երկերից:

Նրա մատենագրական ժառանգությունը բաղկացած է տպագիր և ձեռագիր գրվածքներից: Տպագիր գործերը համեմատաբար քիչ են: Նշենք սակայն, որ նրա առաջին աշխատությունները վերաբերում են հայերեն ձեռագրերին, որոնք ձեռք են բերվել 1730 թ. հայր Ֆ. Սեվենի առաքելության կողմից Թագավորական գրադարանի² համար: Սրանք համառոտ տեղեկություններ են 128 հայերեն ձեռագրերի մասին, որոնք գտնվում են Ձեռա-

1 Մխիթար արքահորն ուղղված նամակից, 7. հոկտեմբեր 1738, հրատ. ողբացյալ հայր Ս. Ճեմճեմյանի, «Բազմավեպ» 137, 1979, էջ 120-121:

2 Այժմ Ֆրանսիայի Ազգային գրադարան:

գրերի գրադարանների նոր գրադարանում³: Նույն տարում, Թագավորական գրադարանի ձեռագրացուցակի առաջին հատորում, որը վերաբերում էր Արևելքի ժողովուրդների ձեռագրերին, նա նկարագրում է 138 ձեռագիր (էջ 76-99): Այսպիսով, Վիլֆրուան հանդիսանում է հայկական ձեռագրերի մի ցուցակի ֆրանսիացի առաջին հեղինակը:

1735 թ. սկսած նա հրատարակում է թարգմանություններ հայկական Շարահնոցից. «Վանահոր» (= Գիյոմ դը Վիլֆրուա) նամակը մեծարգո հորը (= Բեռնար դը Մոնֆոկոն) այն մասին, որ նա վերջինիս ուղարկել է ֆրանսերեն թարգմանությունը մի շարք հայկական շարականների, որոնք ստեղծվել են V կամ VI դարում և նվիրված են Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի ծննդին և Հիսուս Քրիստոսի տաճար ընծայման խորհրդին»: Նամակի հեղինակի և հասցեատիրոջ անունների բացակայությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս այն զգուշավորությունը, որ մոլեռանդ հավատացյալների միջև մղվող կռիվների այդ ժամանակաշրջանում ձեռք է առնվել այդ թարգմանությունները հրատարակելու համար «Գիտությունների և գեղարվեստների հիշատակարաններ» հավաքածոյում:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված մի ներբող, որը վերագրվում է սուրբ Հովհան Ոսկեբերանին, Մոնֆոկոնին է հանձնվել քննության և ստուգման համար, և նա այդ ներբողը մտցրել է ոչ թե հայերեն, այլ Վիլֆրուայի լատիներեն թարգմանության մեջ՝ ս. Հովհան Ոսկեբերանի երկերի Հունարեն և լատիներեն ամբողջական հրատարակության 11-րդ հատորում:

1751 թ. սեպտեմբերին Վիլֆրուան, Հայսմավուրքից քաղելով, հրատարակում է սուրբ Քրիստափորի կենսագրության ֆրանսերեն թարգմանությունը Հիսուսյան հայրերի հիմնադրած «Տրեվոյան հանդեսում»:

Վիլֆրուայի 1751-1754 թթ. վերջին ծանոթ հրատարակությունները դարձյալ վերաբերում են Սուրբ Գրքին. «Վանահոր» (= Վիլֆրուայի) նամակները՝ ուղղված իր աշակերտներին, որպեսզի դրանք ծառայեն որպես ներածություն աստվածեղեն դրվածքների և մասնավորապես մարգարեական գրքերի իմաստը հասկանալու համար...»:

Հիացմունքի արժանի է, արդարև, այն հետևողականությունը, որն ուղեկցել է Վիլֆրուային գիտությունը նվիրաբերված նրա կյանքի ամբողջ ընթացքում, ուր հայերենը զբաղվում է առանձնակի տեղ: Չմոռանանք, որ նրա գործերից մի քանիսը կորել են, ինչպես՝ Մաշտոցի թարգմանությունը. «Ես այդ թարգմանությունը փոխ տվեցի, բայց այն ինձ երբեք չվերագարձրին»: Ներսես Շնորհալու ստեղծագործություններից կատարած նրա թարգմանություններն արդյոք լույս տեսել են...

3 Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova, v. 2, p 1015-1027, հրատ. Բեռնար դը Մոնֆոկոն, Փարիզ, 1739:

Այժմ անդրազառնանք Վիլֆրուայի անտիպ գործերին: Դրանց մի մասը վստահաբար դեռ չըջանառության մեջ է, քանի որ «Բրիլ» ֆիրման 1984 թ. վաճառքի էր հանում Վիլֆրուայի կողմից ընդօրինակված ասորերեն մի սաղմոսարան: Մենք ընդհատվում ենք, որ մեր տրամադրությունն տակ ունենք մի կարևոր ձեռագիր (Հմր. 49, 353 էջ. 24X36 սմ) հետևյալ վերնագրով. «Համառոտ տեղեկություններ Թագավորական գրադարանի հայկական ձեռագրերի մասին՝ բերված Կ. Պոլսից 1730 թ.»։ Թագավորական գրադարանի վարիչ Հայր Բինիոնի կողմից ղրված առաջաբանում ասվում է, որ դա միայն «մի նմուշ է այն աշխատություն, որ նա (Վիլֆրուան) ուղում է շարունակել Հայերեն լեզվով ղրված թե՛ ձեռագիր և թե՛ տպագիր բոլոր հատորների մասին, որոնք արդեն գտնվում են Թագավորական գրադարանում, և որոնց վրա պիտի կարողանամ նորեր ավելացնել տալ»։ Այս ձեռագիրը Հայր Բինիոնին է հանձնվել 1735 թ. ապրիլի 27-ին:

Ձեռագիրն իր Նախաշավիղի առաջին մասում պարունակում է Հայոց լեզվի մասին մի շարադրանք (էջ 8–27), որ մի տեսակ նախամուտ է Հանդիսանում Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի Հմր. 278 Հայերեն ձեռագրի, որը մի քիչ ավելի ուշ թվականի է (1738): Այս վերջին ձեռագիրն ընդգրկում է Հայոց լեզվի հիմունքները, ուսումնական մի ձեռնարկ՝ ղրված Սեն Ժերմեն դե Պրեի իր աշակերտների համար: Հարկավոր է հրատարակել այս երկու շարադրանքները՝ համեմատելով դրանք միմյանց հետ, ցույց տալու համար քերականական կարգի փոփոխությունները. օրինակ՝ 1735 թ. այբուբենի 39 տառերից անցումը 40-ի և 1738 թ. 10 հոլովից անցումը 20-ի: 1735 թ. ձեռագիրը Նախաշավիղում պարունակում է Հայոց լեզվի մասին 20 էջ, իսկ 1738 թ. ձեռագիրը, որի միակ նյութը Հայոց լեզուն է, 115 էջ, բայց կրկնակի փոքրագիր էջերով:

Նախաշավիղի անվիճելիորեն ամենահետաքրքրական գլուխը, ուր տրված են ինքնակենսագրական տեղեկություններ, բնականաբար երկրորդ գլուխն է, որի 28–39 էջերում գծված է այն «ճանապարհը, որով ես առաջնորդվեցի՝ գնալու համար դեպի Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը»։ Այս գլխից այժմ ես կկատարեմ ընդարձակ մեջբերումներ, որոնք, հուսով եմ, կարթնացնեն ձեր հետաքրքրությունը:

«Իմ վաղ պատանեկության շրջանից,– գրում է Վիլֆրուան,– ես կրթոտ մի ցանկություն եմ ունեցել ուսումնասիրելու Սուրբ Գիրքը: Տասներեք տարեկան հասակում ես հանդիպեցի երրայերեն տառերին, որոնք հրապուրեցին ինձ: Ես սովորեցի այդ նշանագրերը և դրանց իմաստը: Բայց հենց այդտեղ էլ կանգ առա թե՛ նրա համար, որ մանկական զգացումները սովորաբար հեղհեղուկ են լինում և թե՛ նրա համար, որ բնավ առիթ չունեցա ընթացք տալու երրայերեն լեզվի նկատմամբ իմ ունեցած հակումին: Հինգ տարի անց, այսինքն՝ տասնութ տարիս լրանալուց հետո, գնեցի անհրաժեշտ գրքերը՝ լրջորեն նվիրվելու համար այդ լեզվի ուսումնասիրմա-

նը... Հետագայում բավականաչափ վարժություն ձեռք բերեցի երրայերեն լեզվի ընթերցանության մեջ և սկսեցի Աստվածաշունչը կարդալ միայն բնագրով»: Սակայն մնում էին մութ ու խրթին տեղեր, և այդ առնչությամբ կային «այնքան մեկնիչներ, որքան այս կամ այն հատվածը բացատրելու տարբեր ձևեր..., ուստի որոշեցի մեկը մյուսի հետևից ուսումնասիրել այն բոլոր լեզուները, որոնցով թարգմանվել է Աստվածաշունչը երրայերեն բնագրից: Այս լայն ծրագիրն ինձ բնավ չսարսափեցրեց, ընդհակառակը, աշխատանքի նկատմամբ իմ սերն առավել բորբոքեց: Սկսեցի խաղերեն լեզվից... Այն արդյունքը, որ ես ստացա դրանից, ավելի քան երեք ինձ բերեց այն համոզմանը, որ անհրաժեշտ էր ինձ համար սովորել ասորերեն և, խոստովանեմ, այդ լեզվի վրա բավական երկար ժամանակ աշխատելուց հետո ես ինձ երջանիկ զգացի, որ ձեռնամուխ եմ եղել ասորերենի ուսումնասիրմանը...

Այն օգնությունը, որ ես ստանում էի վերոհիշյալ լեզուներից, որոնք թույլ էին տալիս ինձ հնագույն թարգմանություններն ընթերցել բնագրերից, ինձ քաջալերեց, որ ձեռնամուխ լինեմ արաբերեն լեզվի ուսումնասիրությանը, որը ճիշտն ասած, անհամեմատ ավելի ծանր աշխատանք պահանջեց ինձանից, քան իմ հիշած մյուս բոլոր լեզուները...

Ես ուզեցի վերահասու լինել եթովպերենին՝ գործածելու համար նաև Սուրբ Գրքի եթովպական թարգմանությունը: Այդ լեզվի ավելի քան 230 տառերը, որոնց անսովոր ձևերին հարկ եղավ ենթարկվել կարդալ կարողանալու և թվանշաններին ծանոթանալու համար, չվհատեցրին ինձ: Սկսեցի աշխատել և, վերջապես, ի վիճակի եղա օգտագործելու այդ լեզուն և այն ավելացրի մյուս լեզուների վրա: Մոռացա ասել, որ իմ հանգստյան ժամերին իսպաներեն էի սովորում, որպեսզի կարողանամ իսպաներենով կարդալ հրեաների կողմից կատարված Աստվածաշնչի այդ թարգմանությունը...

Ահա այդ ժամանակ էլ ես անդրադարձա, որ ինձ պակասում է դեռևս մի լեզու: Բավական ժամանակ էր անցել արդեն այն օրից, երբ իմ ուշադրությունն էր գրավել Ուալթոնի «Հառաջաբանի» 91-րդ էջի առաջին սյունակում գտնվող հետևյալ պարբերությունը. «Արդարև, հնագույն բնագրերի մեկնաբան Գրիգորիոս Ասորին ասում է. հայտնի բան է, որ հայերը եթե նույնիսկ Աստվածաշունչը հունարենից են թարգմանել, այսուհանդերձ իրենց ձեռքի տակ եղած օրինակը համեմատել են ասորերեն թարգմանության հետ, և այն համաձայնեցրել որոշ տեղերում»: Պատահաբար վերստին իմ ձեռքն անցավ այդ հատվածը և, երկրորդ անգամ լինելով, այնպես տպավորեց ինձ, որ անմիջապես զնացի մի գրավաճառի մոտ, որպեսզի ձեռք բերեմ հայոց լեզվի քերականության մի ձեռնարկ և հայերեն մի բառարան: Անցավ ավելի քան վեց ամիս, և ես չկարողացա ճարել իմ փնտրած գրքերը: Վերջապես նախախնամությունն օգնեց ինձ, որ ձեռք բերեմ դրանք, և 1729 թ. ես սկսեցի ուսումնասիրել հայերենը: Բայց իմ առաջին

չփուճն այդ սարսափելի լեզվի հետ ինչպիսի դժվարությունների առջև կանդնեցրեց ինձ... Մյուս բոլոր լեզուները (չհաշված արարերենը) խազ ու պար թվացին ինձ սրա հետ համեմատած. շատ ըրտու և դժվարին մի արտասանություն, բառեր, որոնք օտարոտի և խժալուր էին ինձ համար, Հիսուսյան հայրերից Ռիվոլայի կողմից պատրաստված հայոց լեզվի քերականություն խիստ թերի մի ձեռնարկ⁴, նույն հեղինակի կողմից կազմված մի բառարան⁵ է՛լ ավելի անկատար, քան նրա Քերականությունը (որովհետև այն պարունակում է հայոց լեզվի բառապաշարի միայն մեկ վեցերորդ մասը) և վերջապես մի Քրիստոնեական՝ տպագրված այնքան անուշաղիբ մարդկանց կողմից, որ նրանում չկա մի էջ, ուր չվիտան կա՛մ երկու մասի բաժանված բառեր, կա՛մ էլ բառեր՝ միացած այլ բառերի: Ամեն ինչ նպաստում էր, ինչպես այդ կարելի էր զգալ, զգվանք պատճառելու և վհատեցնելու ինձ: Բայց ես հավաքեցի իմ քաջությունը, վերակենդանացրի իմ ամբողջ եռանդը, և այլևս ոչինչ ինձ չզարմացրեց: Սովորեցի 10 հոլովումները՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 10 հոլովից, նետվեցի խոնարհումների և անկանոն բայերի վրա, որոնց թիվը շատ մեծ է, և ավելի քան վեց ամիս տաժանելի աշխատանքի լծվեցի՝ հայոց լեզվի լոկ նախատարերքը յուրացնելու համար: Վերջապես հասա այն բանին, որ սկսեցի մի քիչ հասկանալ իմ հայերեն Քրիստոնեականը, բայց երբ անդրադարձա, որ շատ հեռու չեմ գնա լեզվի վերաբերյալ այդքան վատ մի ուղեցուցյով, 1731 թ. գնացի Թաղավորական գրադարան և այնտեղից վերցրեցի հայերեն մի Աստվածաշունչ: Ահա այդ օրվանից սկսեցի կատարել միաժամանակ երկու աշխատանք, ուզում եմ ասել՝ սկսեցի լրջորեն ուսումնասիրել հայոց լեզուն (որին հատկացնում էի իմ հետմիջօրեները) և «Երգ երգոցի» թարգմանությունն այն եղանակով, որի մասին խոսեցի վերևում, այսինքն՝ երրայերեն ընազիրը համեմատելով խալդերեն, ասորերեն, հունարեն, արարերեն, եթովպերեն, հայերեն և իսպաներեն թարգմանությունների հետ»:

Հայր Սալիեն⁶ Վիլֆրուայի բարեկամներից մեկը, որը Սոլյոյում էր ծնված և նույապես երրայերեն լեզվի դասախոս էր Թագավորական քոլեջում և տպագիր գրքերի վերահսկիչ Թագավորական գրադարանում, բայց մանավանդ գրաքննիչ, խորհուրդ չտվեց Վիլֆրուային հրատարակելու «Երգ երգոցի» իր մեկնաբանյալ թարգմանությունը «այնպիսի մի ժամանակ, երբ կրոնի դեմ ապստամբած ազատախոհներն ամեն ինչ նենգափոխում են»:

«Հայերենը ոչինչ չկորցրեց «Երգ երգոցի» վրա իմ կատարած աշխատանքը դադարեցնելուց հետո: Ես վերադարձա Թագավորական գրադարան, որտեղ գտա հայերեն հնացած և հազվադեպ գործածվող բառերի մի

4 Միլան, 1624:

5 Միլան, 1621, Ա հրատ., Փարիզ, 1633, Բ հրատ.:

6 Կողմ Սալիենի մասին տես L é o n e P i a - L a c h a p e l l e. Claude Sallier (1685–1761), Mémoires de l'Académie de Dijon, t. 125, 1981–1982, p. 221–233:

բառարան: Վերցրի այն և արագ վերադարձա իմ աշխատասենյակը, որպեսզի հենց նույն օրն էլ սկսեմ օգտագործել: Եվ պետք է ասեմ, որ ավելի մեծ հաջողութայան հասա, քան սպասում էի: Հայերեն Աստվածաշնչի վրա իմ կատարած մոտ երկու տարվա աշխատանքի շնորհիվ յուրացրել էի հայոց լեզվի ամենասովորական բառերը և դրանց օգնությամբ էլ կարողացա հասկանալ այդ բառարանում գործածված այն բառերը, որոնք անհրաժեշտ էին ինձ: Աշխատանքի նկատմամբ իմ ունեցած սերն ու եռանդը ինձ ստիպեցին, որ քաշվեմ Փարիզից դուրս խաղաղ մի տեղ՝ զբաղվելու համար միայն իմ հայերենով: Վերադարձրի Աստվածաշունչը և զրա փոխարեն վերցրի հայերեն մի ձեռագիր, որի մեջ կար հայ կաթողիկոսներից մեկի մի դոբոր:

Գնալով գյուղ՝ ուղարկությամբ նկատեցի, որ ընտրել էի սքանչելի մի գործ. դա Մեծն Ներսես Դ-ի «Ընդհանրական թողթն» էր, որն այդ անունը կրող կաթողիկոսը դրել էր Հայաստանի հայրապետական գահին բազմելու առիթով: Աշխատեցի այն թարգմանել, բայց դա այնքան էլ հեշտ չեղավ. յուրաքանչյուր նախադասություն մի նոր դժվարություն առաջ էր կանգնեցնում ինձ: Արևելյան բազմաթիվ ազգերի դարձվածաբանական արտահայտությունները, միացած հայերենին հատուկ դարձվածքներին, որոնց դեռ չէի հանդիպել, կարծես մրցում էին միմյանց հետ, որպեսզի ստիպեն ինձ հետ կանգնել այդ աշխատանքից:

Բայց որովհետև Նախախնամությունն ինձ նախապատրաստել էր արևելյան լեզուների ուսումնասիրման այդ դժվար աշխատանքին, մինչ այդ իմ ձեռք բերած դիտելիքների շնորհիվ ես կարողանում էի մեկը մյուսի հետևից հաղթահարել իմ առաջ ծառայող բոլոր դժվարությունները: Ներսես Դ-ի թղթի թարգմանությունը ես միացրի հայ աստվածաբան Աուրբ Գրիգոր Նարեկացու մի ճառի թարգմանությունը: Այս վերջինի առավել խրթին ոճը մտածել տվեց ինձ միառժամանակ հրաժարվել այս թարգմանությունից: Բայց իմ քաջությունը կրկնապատկվեց ի տես բոլոր դժվարությունների, և վեց ամսվա ընթացքում, օրական 13-ից 14 ժամ աշխատելով, կարողացա գլուխ բերել «Ընդհանրական թղթի» ե. Նարեկացու ճառի թարգմանությունը: Այս հաջողության ուղարկությունը, սակայն, երկար չտևեց. չորս ամիս երկարած գլուխ մի հիվանդություն ինձ հասցրեց մահվան դուռը, հիվանդություն, որի պատճառը այն ուժասպառությունն էր, որը վրա էր հասել իմ ձեռնարկած գործի պահանջած ծանր աշխատանքի հետևանքով: Դեռևս ապաքինման շրջանում էի գտնվում, երբ ուզեցի վերադառնալ իմ սիրելի հայերենին: Այն տանը, ուր ես ապրում էի, բարեբախտաբար գտա այդ լեզվով տպագրված մի քանի գրքեր: Ժամանակ առ ժամանակ կարդում էի այդ գրքերը, և երբ վերականգնվեց իմ առողջությունը, սկսեցի զբաղվել այս կամ այն տեղից ձեռք բերված հայերեն որոշ կտորներ թարգմանելով: Վերջապես, 1734 թ. մարտի սկզբներին նորից կարգացի Ներսես Դ-ի հիշյալ գործի իմ թարգմանությունը և այն համեմատելով բնագրի հետ՝ բավակա-

ներին ճշգրիտ գտա: Ապա, որոշ տեղեր վերանայելուց ու սրբագրելուց հետո, եկա այն եզրակացություն, որ թարգմանությունն անարժան չէր հանրությունը ներկայացվելու: Համոզված լինելով մանավանդ, որ այդ կտորը կընդունվի հաճույքով որպես մի նմուշ այն ձեռագրերի, որոնց գոյությունն անձանոթ չէր ֆրանսիացիներին: Սակայն ինքնին շատ հետաքրքրական այդ դրվածքը հրատարակելուց առաջ անհրաժեշտ համարեցի այն առավել ևս գնահատանքի արժանի դարձնել՝ ավելացնելով որոշ ծանոթություններ, որոնց կարիքն ունենր: Ուստի տեղափոխվեցի Փարիզ, Թագավորական գրադարան, որտեղ գտա բազմաթիվ այլ գործեր նույն ներսես կաթողիկոսից: Այս հայտնագործությունից հետո որոշեցի առանձին չհրատարակել «Ընդհանրական թուղթը», այլ փնտրել ու հավաքել այս մեծ Հայրապետի գրչին պատկանող բոլոր երկերը և նրա «Ընդհանրական թուղթը» տպագրել միայն այն ժամանակ, երբ ես թարգմանած կլինեմ նրա նմանատիպ այլ գործերը, որոնք, միանալով թղթին, կկազմեն քառաձայլ տպագրական թերթի ծավալով ոչ շատ ստվար մի առաջին հատոր:

Այս հետազոտությունն էր, որ ինձ մղեց մի լայնածավալ աշխատանքի, որի արդյունքը ներկայացնում եմ այստեղ՝ «Տեղեկություն Թագավորական գրադարանի հայերեն ձեռագրերի մասին» վերնագրով: Ես սկսեցի թերթատել այդ ձեռագրերից շատերը և տեսա, որ դրանց մեծ մասը ժողովածուներ են, որոնց մեջ խմբված բոլոր գործերը հարկավոր էր աչքի անցկացնել, և այն հետազոտությունը, որ ես ծրագրել էի կատարել, կպահանջեր նվազագույնը երեք ամսվա աշխատանք: Բնականաբար չէի սխալվել, քանի որ այդ աշխատանքն ավարտվեց այն սկսելուց միայն ինը ամիս հետո»:

Նախաշավիղն ավարտվում է հայերեն ձեռագրերին վերաբերող մի երրորդ գլխով (էջ 39-49), որը հանդիսանում է հայկական ձեռագրագիտության առաջին օրինակը, և որտեղ նկարագրված են տառերի տեսակները, հապավումները, թուղթը, թանաքը, կազմը: Տրված է նաև մի ճառը նորի ի նոր հայտնաբերված սահմանումը:

Աշխատության հիմնական մասը բաղկացած է 113 ձեռագրերի նկարագրությունից, որտեղ Վիճակագրության չի գլանում տալ նաև մեկնիչի և աստվածաբանի իր գնահատականները իբրև տվյալ ժամանակաշրջանի ներկայացուցիչ:

Այդ մասին են վկայում հետևյալ տողերը, ուր նկարագրված է «պատմությունը 38 տարեկան մի կուլյր անդամալուծի, որը բժշկվում է Երուսաղեմում Հիսուս Քրիստոսի կողմից, նրա Համբարձումից երկար ժամանակ հետո»:

«Այս ստապատիր գրվածքի անմիտ հեղինակը, — գրում է Վիճակագրության, — Հիսուս Քրիստոսին իջեցնում է երկնքից և նրան բերում Երուսաղեմ, մի անդամալուծի մոտ, որի հետ տեղի է ունենում աշխարհի ամե-

նաարտառոց խոսակցութիւնը, այն աստիճան, որ Հեղինակը Հիսուս Քրիստոսին ասել է տալիս, թե ավետարանիչները իրենց ավետարաններում թխել են այն ամենը, ինչ ցանկացել են: Այս և սրա նման այլ անպատշաճ խոսքերից անդամալուծը զայրանում է Հիսուսին ուղարկում է դժոխքի խորքը: Եվ երբ Հիսուսը հիվանգին հարցնում է, թե որքա՛ն ոսկի կամ արծաթ կտա իրեն, որպեսդի բժշկի, անդամալուծը նրան պատասխանում է՝ ասելով, թե նա [Հիսուսը] հայտնապես Հուդայի ազգականներից մեկն է: Ահա այս ամբարիշտ զրույցն է կազմում պատմութեան գրեթե ամբողջ բովանդակութիւնը, պատմութիւն, որը բաղկացած է մոտ 13 էջից և վերջանում է անդամալուծի բժշկումով»:

Ինչպես երևում է Վիլֆրուաի մեկնողական գիտութիւնը այս անդամ դուրս է գալիս արատավոր⁷:

Գալով Հայ Առաքելական Եկեղեցու ջատագովութեան նկատմամբ նրա ունեցած զգացումներին, ապա հետևյալ հատվածը բավական է բացահայտելու համար այդ զգացումները. «Հովհաննես Կարնեցու (այսօր՝ էրզրում) տեսիլքը, ամենայն հավանականութեամբ, այս հերձվածող աստվածաբանի հնարած բանն է՝ արհամարհանք ներշնչելու համար յուրայիններին հույների, ֆրանկների և ասորիների հանդեպ»:

Վիլֆրուայի աշխատութիւնն ավարտվում է (ժամանակավորապես, ինչպես հույս ունի Հեղինակը) մի երկար «Ծանուցումով», որն իրականում հայկական հանրագիտարանի իսկական մի ծրագիր է:

«Համարձակվում եմ հուսալ, որ այն նորութիւնն ու այլազանութիւնը, որոնք այս աշխատութեան առանձնահատկութիւնն են կազմում, հանդուրժելի պիտի դարձնեն նրա ընթերցումը: Այն կասկածն ունեմ, սակայն, թե ընթերցողները կցանկանային հավանաբար, որ սույն աշխատութիւնն ունենար դեռևս ինչ-որ ավելի՛ մի բան: Անտարակույս նրանք իրավունք ունեն ինձնից պահանջելու մի տեսակ համառոտ կրկնութիւնն այն ամենի, ինչ տրված է ծանոթութիւնների մեջ, որով նրանք կուզենային, ըստ նյութերի կարգի, հավաքված տեսնել ամեն ինչ, որ վերաբերում է Հայերի կողմից մշակված գիտութիւններից կամ արվեստներից յուրաքանչյուրին: Ես այստեղ պետք է ընդգրկեի, օրինակ, այս ժողովուրդների աստվածաբանութիւնը և նույն հոգևածի մեջ համախմբեի թե՛ աստվածաբաններին և թե՛ այն գործերը, որոնք դուրս են եկել նրանց գրչից: Ընթերցողները մի ակնարկով հաճույքով կտեսնեն տաղերի, հոգեոր երգերի և բանաստեղծական դրվածքների վերնագրերը՝ դրանց Հայ Հեղինակների անուններով հանդերձ: Նրանք մեծ բավականութեամբ մեկ գլխի մեջ կիմանային, թե որո՛նք են հույն Եկեղեցու կողմից ստեղծված այն գործերը, որ

7 Այս գրվածքի մի այլ փոփոխակի մասին տես՝ B. O u t t i e r. Paralytique et Ressuscité. Vie des apocryphes en arménien, Apocrypha 8, 1997, p. 111-119:

Հայերը թարգմանաբար պահպանել են մեզ համար, և որոնք գեռևս լույս չեն տեսել: Ես համոզված եմ նմանապես, որ նրանք շնորհակալ կլինեին ինձանից, եթե ես համեմատեի Հայերեն թարգմանություններն այն բնագրերի հետ, որոնցից կատարվել են դրանք: Եվ, վերջապես, նրանք իրավունք ունեն ինձ հարցնելու, թե ինչո՞ւ չեմ տալիս գոնե հայ թագավորների ժամանակադրական ցանկը և համառոտ մի տեղեկություն այս մեծ Եկեղեցու կաթողիկոսների մասին:

Խոստովանում եմ, որ ես կգանգատվեի իմ ընթերցողներից, եթե նրանք ինձանից չպահանջեին ոչ միայն այն, ինչ նշեցի վերևում, այլ նաև ուրիշ շատ բաներ տակավին, որոնց մանրամասն թվարկումն անել երկար կլինեի այստեղ: Խնդրում եմ նրանց ուշադրություն դարձնել, որ եթե այս բոլոր բաների վերաբերյալ իմ աշխատությունը լույս տեսներ այժմ, ապա այն կլինեի ժամանակից շուտ կատարված թերի մի գործ: Սպասում եմ նոր տեղեկություններ քաղել Հայերեն ձեռագիր և տպագիր այն գործերից, որոնք գեռ պետք է ուսումնասիրեմ: Հսկայական աշխատանք ունեմ տակավին կատարելու, որպեսզի կարողանամ այդ գործերի մասին տալ ինչ-որ բան այնքան կատարյալ, ինչպես դա ցանկալի է և հնարավոր է գլուխ բերել: Արդ, որպեսզի ընթերցողները համոզված լինեն, որ ես ուզում եմ հասարակությունը տալ հայ գրականության վերաբերյալ այնքան օրինական և միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ այդ գոհունակությունը, խնդրում եմ, որ թույլ տրվի ինձ ներկայացնել այստեղ այն, ինչ ծրագրել եմ, հենց որ Նախախնամությունն ինձ միջոցներ տա շարունակելու իմ աշխատանքը Հայաստանի մասին:

Հայերեն լեզվով ձեռագիր և տպագիր հատորների իմ ուսումնասիրման ընթացքում ես նկատի եմ ունեցել երեք բան. առաջին՝ թագավորական գրադարանին և հետագայում նաև ամբողջ հասարակությանը ծանոթացնել այդ հատորների բովանդակությանը և գրանով իսկ գոհունակություն պատճառել նրանց: Երկրորդ՝ մտածել եմ իմ անձնական օգուտի մասին և այդ աշխատանքով ցանկացել եմ ավելի խորանալ այս ազգի լեզվի մեջ և իմանալ նրան վերաբերող ամեն ինչ: Երրորդ՝ ջանացել եմ այս լեզվի ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ մի լուսամուտ բաց անել նրանց առաջ, ովքեր հետագայում սովորելու են Հայոց լեզուն, մի լուսամուտ, որ կարողանա նրանց աշխատանքի վրա սփռել հնարավոր ամբողջ լույսը. և, բնականաբար, դա տեղի կունենա, երբ նրանք ընդհանուր գաղափար ունենան թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհիկ Հայաստանի մասին:

Պե՞տք է ավելացնեմ նաև մի չորրորդ տեսակետ, որ պակաս կարևորություն չի ներկայացնում: Հասարակությունն ավելի մեծ հաճույքով չի՞ ընդունի, և նրա համար ավելի օգտակար չե՞ն լինի այն գործերը, որոնք կտրվեն հետագայում, երբ նա արգեն նախապատրաստված կլինի գրանց՝ ընդհանուր և հաճախ մասնավոր տեղեկությունների միջոցով, որոնք

ցրված կլինեն այն ցուցակի մեջ, որի առաջին մասն ընթերցվեց այստեղ: Այս նպատակով է, որ ես կազմել և դասավորել եմ 1730 թ. Կ. Պոլսից բերված ձեռագրերի ցուցակը: Այժմ ահա թե ինչ է մնում ինձ անելու՝ գոհացում տալու համար գիտություն և ճաշակ ունեցող անձանց սպասումին:

ա) Ուսումնասիրելու եմ հայերեն այն ձեռագրերը, որոնք Թագավորական գրադարանում էին գտնվում նախքան 1730 թ. Կ. Պոլսից բերված ձեռագրերը:

բ) Ուսումնասիրելու եմ այնուհետև նույն լեզվով գրված այն ձեռագրերը, որոնք գտնվում են Կոլբերյան⁸ գրադարանում, և որոնք նորին Ամենապատվություն կարգինալը նվիրեց Թագավորական գրադարանին գեղեցիկ դպրություն նկատմամբ իր ունեցած սիրո պատճառով:

գ) Ապա գալիս եմ այդ նույն լեզվով գրված տպագիր գրքերը, ոչ միայն Թագավորական գրադարանում եղածները, այլ նաև նրանք, որ կարող են գտնել որևէ այլ տեղ:

դ) Թախանձագին խնդրելու եմ հայր Բինիոնին, որ մի նամակ գրել տա և ուղարկի Վենետիկ, որտեղ հայերն ունեն մի տպարան, որպեսզի նրան ուղարկեն հայերեն լեզվով գրված տպագիր գրքերի մի ցուցակ: Ես այդ ցուցակը կհամեմատեմ Թագավորական գրադարանի տպագիր գրքերի հետ և հույս ունեմ, որ հայր Բինիոնը կբարեհաճի բերել տալ այն, ինչ կարող է պակասել մեզ:

ե) Հայաստանի մասին հույների և լատինների կողմից գրված ոչ մի բան բաց չեմ թողնելու և այդ գործերից յուրաքանչյուրի մասին նույնպես տալու եմ առանձին համառոտ տեղեկություններ:

զ) Կարդալու եմ դեպի Հայաստան կատարված ճանապարհորդությունների շուրջ գրված ուղեգրությունները և դրանց մասին պատրաստելու եմ համառոտ ծանոթություններ: Այդ ծանոթությունները պատրաստելու եմ հետևյալ սկզբունքով. ընտրել այն, ինչ կգտնենք, որ ոչնչով հակառակ չէ Հայաստանի պատմությանը, բարքերին ու սովորություններին, և միևնույն ժամանակ նկատի ունենալ այն, ինչ կարող է սխալ կամ պակասավոր լինել այդօրինակ գործերի մեջ: Ես չեմ մոռանալու, օրինակ, ի նկատի ունենալ, որ Տավեռնիեն⁹, երբ խոսում է հայերի մկրտություն մասին, մեզ հաղորդում է չափազանց անհավաստի մի տեղեկություն: Ինչ որ ես ասել եմ այդ խորհրդի մատակարարման մասին Գ, բ ծանոթագրություն մեջ, կարելի է համեմատել Տավեռնիեի գրածի հետ («Ճանապարհորդություն ի Պարսկաստան», գիրք 4, գլ. բ):

8 Ժան-Բատիստ Կոլբեր (1619-1683): Ֆրանսիացի անվանի պետական գործիչ, որը 1666 թ. Հիմնադրեց Ֆրանսիայի գիտությունների ակադեմիան և քաջալերեց արվեստներն ու դպրությունը:

9 Ժան-Բատիստ Տավեռնիե (1605-1689): Ֆրանսիացի ճանապարհորդ, որ ուղևորություններ է կատարել Պարսկաստան և Հնդկաստան:

է) Վերջապես խնդրելու եմ դիտակ անձանց, որ բարի լինեն իրենց լուսաբանություններով և կարծիքներով օգնելու ինձ որքան իմ կատարելիք հետազոտությունների, նույնքան իմ աշխատության ծրագրի և այն դործերի ընտրության մեջ, որոնք տեղ են գտնելու այնտեղ:

Բայց ես հույս ունեմ մանավանդ, որ հայր Բինիոնը, որը չափազանց նուրբ ճաշակ ունի, կբարեհաճի թույլատրել ինձ, որ ես նրան համարեմ իմ աշխատության ղեկավարը, աշխատություն, որ կարող է անհրաժեշտ ճշգրտությամբ և հմտությամբ իրագործվել, եթե կատարվի նրա հովանավորության ներքո:

Մի անգամ որ ես ամբողջացնեմ այս աշխատությունը, որն այնքան էլ ընդարձակ չէ, ինչքան ենթադրվում է, դրա ծրագրի իրագործումը, որի մասին նախասկզբի խոսել եմ, կլինի իր տեղին և հարմար ժամանակին, քանի որ հավաքած կլինեմ արդեն անհրաժեշտ բոլոր նյութերը այս մեծ գործի կառուցման համար:

Այն ժամանակ ես հնարավորություն կունենամ ավելի լայնորեն և հաստատ կերպով խոսելու հայերեն գրքերի և դրանց հեղինակների մասին: Երբ ես հավաքած լինեմ ավելի շատ թվականներ, կկարողանամ ավելի վստահորեն ճշտել այս կամ այն թագավորության կամ եպիսկոպոսական իշխանության տեղությունը և ցույց տալ յուրաքանչյուր հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանը:

Ես ուշադիր քննելու եմ, թե այն ճառերը, որոնք մեզ տրվում են որոշ հույն Հայերի անունով, իրոք նրա՞նց են պատկանում: Ես բաղդատելու եմ մեր ունեցած դործերը հայերի կողմից պահպանված և մեզ մոտ գտնվող դրանց հայերեն թարգմանությունների հետ, որոնք բնավ չեն տպագրվել, տեսնելու համար, օրինակ, թե սուրբ Մեղիտոս Անտիոքացու՝ Կ. Պոլսի Ա Տիեզերական ժողովում արտասանած ճառը, որը վերագրվում է սուրբ Գրիգոր Նազիանզացուն (այս անունով է, որ հայերը մեզ տալիս են այդ ճառը, բայց հույներն այդ դործը մեզ տալիս են սուրբ Գրիգոր Նյուսացու անունով) իսկապե՞ս պատկանում է Եկեղեցու այս մեծ Հոր գրչին: Ընթերցողների ուշադրությանն եմ հանձնելու, ինչպես այդ անում եմ հենց այժմ, որ հայերը պահպանել են Եվսեբիոս Կեսարացուց հատվածներ, որ մենք չունենք. օրինակ՝ սուրբ Պետրոս Ալեքսանդրացու նահատակության պատմությունը, որը գտնվում է Ճառնտիրում (Բ, թերթ. 91) և որը քաղված է այս մեծ գրողի «Եկեղեցական պատմության» 5-րդ գրքից: Ես այդ կտորը փնտրել եմ Պր. գը Վալուայի կողմից հրատարակված գրքում և այնտեղ չեմ գտել: Ես Եվսեբիոսի Պատմության 8-րդ գրքում (գլ. 13, էջ 252) կարդացել եմ միայն, որ Եվսեբիոսն այն խոստացել է: Երևում է, որ նա այն տվել է, իսկ մենք չունենք, բայց հայերը պահպանել են այդ կտորը: Նույնը կարելի է ասել սուրբ Անտոնիոսին վերաբերող մի այլ կտորի մասին, ո-

րը ես չեմ գտել հիշյալ պատմիչի մոտ, և սակայն այն կա Ճառընտիրում (Բ, թերթ 95) որպես «Եկեղեցական պատմությունից» քաղված մի հատված:

Վերադառնում եմ իմ գործին: Շնորհիվ իմ ձեռք բերելիք նոր ծանոթությունների ես ավելի հստակ պատկերացում եմ ունենալու հայ բանաստեղծության մասին, քանի որ տպագիր գրքերն ինձ հայտնի են դարձնելու շատ հայ բանաստեղծների գործեր, որոնք դեռևս չեմ կարդացել: Հայաստանի պատմության մասին ձեռք եմ բերելու նոր և ավելի լայն տեղեկություններ՝ կարդալով քերթողահայր Մովսես Խորենացու Պատմությունը: Թագավորական գրադարանի ասորական ձեռագրերում պրպտումներ եմ անելու՝ իմանալու համար, թե մենք ունենք արդյոք Միքայել Ասորի պատրիարքի համառոտ Պատմության բնագիրը, որի մասին խոսել եմ իմ մի ծանոթագրության մեջ:

Բայց ո՞վ պիտի տա ինձ մի աշխատություն Հայաստանի աշխարհագրության մասին: Ես իմ ձեռքի տակ ունեմ Վարդան Արևելցու կողմից պատրաստված շատ պակասավոր մի դիրք, որտեղ նա չի նշում ո՛չ այս կամ այն վայրի տեղագրությունը, ո՛չ էլ գավառների աշխարհագրական գիրքը: Դա ավելի շուտ Հայաստանի քաղաքների և վանքերի անունների մի ցանկ է, քան թե աշխարհագրություն: Ցանկալի է և նույնիսկ անհրաժեշտ, որ շվեդացի այն ազնվական ճանապարհորդը, որն այժմ Կ. Պոլսում սպասում է հարմար ժամանակին՝ անցնելու համար Հայաստան, մասնավոր հակում ունենա այդ գիտություն հանդեպ և իմանա լեռ բարձրանալ յուրաքանչյուր գավառում, ուր հարկ կհամարի ճանապարհորդել: Աշխարհագրական այդ տեղեկություններն անհրաժեշտ են նրան, որպեսզի նա կարողանա ճշգրիտ կերպով որոշել և նշել ինչպես այս մեծ Թագավորության գավառների, այնպես էլ նրա նշանավոր քաղաքների և վայրերի աշխարհագրական գիրքը Հայաստանի պատմության մեջ, քանզի մենք այդ օգնությունը կարող ենք ստանալ միայն մի մարդուց, որն անձամբ եղել է այդ վայրերում:

Ես չեմ հավակնում հայագիտական իմ ուսումնասիրությունների շարքում դասել հայկական երաժշտությունը կամ հոգևոր երգերը: Միայն այդ երկրի բնիկները կամ նրանք, ովքեր երկար ժամանակ այնտեղ են ապրել, նրանք միայն կարող են գաղափար տալ այդ մասին: Սակայն ես կաշխատեմ ցույց տալ հայկական ամենահայտնի օրհներգերի, տաղերի և շարականների հորինման ժամանակը և դրանց հեղինակներին:

Կարո՞ղ եմ մոռանալ Սուրբ Գրքի հայերեն այն գեղեցիկ թարգմանությունը, որ կատարվել է հուճարե՛ն բնագրից, բայց վերանայվել և կատարելագործվել է ասորական բնագրի հիման վրա մեծանուն Մովսես Խորենացու, հռչակավոր Դավիթ փիլիսոփայի և գիտնական Մամբրե Վերծանողի կողմից, որը եղել է հայերեն տառերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի

աշակերտը¹⁰: Իհարկե չեմ կարող մոռանալ: Ես ցույց եմ տալու, որ եթե այդ թարգմանությունն ունի թերություններ, ինչպես մյուս բոլոր թարգմանությունները, համենայն դեպս գրանք շատ փոքր թիվ են կազմում: Բացի գրանից, այդ թարգմանությունը հանդիսանում է ճարտարախոսություն և պերճագեղության սքանչելի մի օրինակ ամեն տեսակետից: Հայր Լը Բրյոնը¹¹ սխալվում է՝ կարծելով, թե այդ թարգմանությունը կատարվել է 410 թ., քանի որ մեր հայ բոլոր հեղինակները հայտնում են, որ այն կատարվել է 460 թ., այսինքն՝ հայերեն տառերի գյուտից 20 տարի հետո և Սուրբ Ժերոմի մահից 40 տարի անց: Այս վերջինին ենք պարտական մեր Վուլգատայի թարգմանության մեծագույն մասը:

Ես կաթողիկե հեղինակներին և հերձվածող գրողներին հստակորեն պիտի տարբերեմ միմյանցից: Պիտի աշխատեմ ուղղափառ Հայրապետներին առանձնացնել այն Հայրապետներից, որոնք եղել են հերձվածի հեղինակները կամ նրանց սատարողները, և պիտի փորձեմ նրանցից յուրաքանչյուրի հանդեպ ցույց տալ այն արդար մոտեցումը, որին արժանի են նրանք իրենց պերճախոսությամբ և անձնական տաղանդով:

Մոտիկից պիտի քննեմ հույն, ասորի և այլ հեղինակների բազմաթիվ դործերից հայ գիտնականների կատարած թարգմանությունները և պիտի ջանամ այդ թարգմանությունների մասին տալ ճշգրիտ և վստահելի մեկնություն:

Վերջապես հույս ունեմ, որ ոչինչ չեմ մոռանա այն ամենից, ինչը կարող է նպաստել հստակ և ճշգրիտ մի գաղափար տալու ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ Հայաստանի և դրանից կախված ամեն ինչի մասին:

Ինն ամսվա և օրական տասներկու ժամվա շարունակական աշխատանքը, մեկը մյուսի վրա բարդվելով, բնականաբար իրավունք է տալիս ինձ մի քիչ հանգստանալու: Շունչ պիտի քաշեմ և խաղաղությամբ պիտի սպասեմ, թե ի՛նչ որոշում կկայացնեն հայկական մի գրադարանի վերաբերյալ, որ ես ծրագրել եմ ստեղծել»:

Թվում է, թե այս ընդարձակ ծրագրի իրականացման համար սպասված թագավորական օժանդակությունը, դժբախտաբար, չի հատկացվել: Սակայն Վիլֆրուան իրեն հետևող աշակերտներ է ունեցել, մասնավորապես Հայր Պիեռ Սիմոն Լուրդեն, որով նույնպես արժե հետաքրքրվել: Նա է, որ Ջովաննի դը Սերպոսին է հանձնել Վիլֆրուայի վերոհիշյալ ձեռագիրը, որից Սերպոսը հատվածներ է հրատարակել իր «Օսմանյան կայսրության ենթակա հայ ազգի կրոնին և բարոյականին վերաբերող ժամանակագրական հիշողությունների պատմական ամփոփում» (Վենետիկ, 1786) աշ-

10 Այսպես բնագրում: Իրականում ասորերենից կատարված թարգմանությունն է համեմատվել հունարենի հետ, իսմբ.:

11 Sb'us Le P. Le Brun. Hist[oire] des Liturg[ies], t. 3, p. 44:

խատուության մեջ: Իսկ Սերպուսի սույն աշխատությունը, իր հերթին, օգտագործվել է Բելլոյի կողմից նրա «Փորձնական շարադրանք հայոց լեզվի մասին» աշխատության մեջ, որը Շահան դը Սիրպիետի (Շահան Զրպետյան¹²) դասավանդության առաջին ձեռնարկն է եղել Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների հատուկ դպրոցում:

Այսպիսով, հայագիտության նախակարապետ Գիյոմ դը Վիլֆրուայի ղեղեցիկ կերպարը, նրա ողևորությունը ամբողջ հայ մշակույթի հանդեպ բոլորովին չեն անհետացել պատմությունից:

Ֆրանսերենից թարգմանեց
ՊԱՐԳԵՎ ՇԱՀԲԱԶՅԱՆԸ

12 Հայագրի Ժակ Շահան դը Սիրպիետը (Հակոբ Շահան Զրպետյան) եղել է Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում հայագիտության ամբիոնի հիմնադիրը և Ֆրանսերեն լեզվով գրված առաջին հայերեն քերականության հեղինակը: Հայերենի ամբիոնի ստեղծումը և հայերենի ուսուցման օրինականացումն այդ դպրոցում վերագրվում է այն պատահական հանդիպմանը, որը տեղի է ունեցել 1798 թ. Իտալիայում Հակոբ Շահան Զրպետյանի և Նապոլեոն I-ի միջև, որին, հետագայում, Հակոբը մատուցել է դիվանագիտական բազում ծառայություններ (ժ. թ.):